

ABDULLA QƏDİRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Almaz Ülvə BİNNƏTOVA
Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun "Azərbaycan-Türkmənistan-
Özbəkistan ədəbi əlaqələri" şöbəsinin müdiri

XX əsr cığatay (özbək) nəsrinin banisi, tanınmış satirik, dramaturq və publisist Abdulla Qədirinin ədəbi irsi çox zəngin və milli ədəbi xəzinənin ən dəyərli incilərindəndir.

Abdulla Qədiri 1894-cü ildə Daşkənddə varlı tacir olan Qədir kişinin ailəsində doğulmuşdur. Yazıcının atası Qədir kişi 102 il ömür yaşamışdır. Abdulla Qədiri uşaq olarkən atası müflisləşmiş və sonra o, bağçılıqla-üzümçülüklə məşğul olmağa başlamışdır. Oğlunu təhsilli, ziyalı görmək istəyirdi. Ona görə də Abdullanı əvvəlcə mədrəsəyə (köhnə müsəlman məktəbinə), sonra isə yerli rus-özbək məktəbinə qoymuşdu. Bu məktəbdə Abdulla rus dilini öyrənmiş, sonralar bu imkan ona rus ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmağa kömək etmişdi. İbtidai təhsilini başa vurduqdan sonra o, müstəqil həyata qədəm qoymuş, Daşkənddə bir varlının-mülkədarın yanında mirzəliyə (katibliyə) başlamışdır. Beləliklə, qeyd edək ki, onun uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü tacirlər, varlı və kasıb təbəqələr, peşəkar sənətkarlar, daim bir yerdə məskunlaşaraq xırda alış-veriş edən alverçilər və torpaqsız kəndlilər arasında keçmişdir. Gördüyü bu insanların həyat tərz, yaşam dünyası, eləcə də şəhər mühiti onun - gələcək yazıcının dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Bunlar əsas verir deyək ki, o, öz xalqını eşitdikləri və yaxud oxuduğu kitablar vasitəsilə yox, məhz gördükləri, müşahidələri əsasında daha yaxından tanımışdır. Nəvainin, Lütfinin, Muqiminin, Fitrətin, Çolpanın və digər özbək klassiklərinin əsərlərini maraqla mütaliə etmiş və milli ədəbiyyatın tarixinə yaxından bələd olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Asiyanın, Avropanın bir hissəsini inqilab dalğası bürümüşdü. Belə bir dövrdə özbək yaradıcıları, millətçi ziyalılar da milli-azadlıq mübarizəsinə qoşulmuşdu. Təbii ki, Azərbaycanda baş verən ədəbi hadisələr, "Molla Nəsrəddin", Mirzə Cəlil, Sabir kimi nəhəng satirik - inqilabçı demokratların yaradıcılıqları özbək ədəbi həyatına böyük təsir etmişdir. Bu təsir Abdulla Qədirinin də yaradıcılığında yan keçməmişdi. Özbəkistanda millətçilik ideyalarının təbliğində, yayılmasında vətənsəvər, millətsevər ziyalılar fəallıq göstərirdilər. Dini xurafat, mövhumat əleyhinə mübarizə genişlənir, yeni təhsil sistemi, dünyəvi biliklərə yiyələnmək, savad almaq uğrunda təbliğat getdikcə güclənirdi. Abdulla Qədiri ərəb və fars dillərinə yiyələnmək üçün yeni üsullu mədrəsədə-müsəlman seminariyasında təhsilini davam etdirir. Buradakı təhsil proqramında milli burjuaziya tələbləri əks olunurdu, onun ideoloqları cədidçilər adlanırdı. "Cədid" – ərəb sözü olub, "yeni" anlamını verir.

Bütün Rusiyanı, Azərbaycanı, Türkünstan ellərini bürümüş inqilabçı-demokratlar hərəkatının aparıcı ideyalarını Özbəkistan həyatında da cədidizm nümayəndələri həyata keçirməyə cəhd edirdilər. Cədidçilər, feodal tənəkkürünün ləğvinə, xurafat yönümlü dini məktəblərin köklü islahatı, islamın yüksək dini elm səviyyəsində tədrisi lehinə çıxışlar edirdilər.

Sovet ideologiyasında qeyd edilir ki, cədidçilər Türkiyə pantürkistlərinə meyl edir, tatar və Azərbaycan pantürkistləri ilə əlaqə saxlayır, xalq kütlələrini inqilabi çıxışlardan çəkindirirdilər. Müəyyən proqramı, rəhbərlik mərkəzi və nizamnaməsi olmayan cədidçi-

lər Türkünstan və Buxaradakı leqal nəşrlər ətrafında, yeni üsullu məktəblərdə, xeyriyyə cəmiyyətlərində və s. yerlərdə toplaşırdılar. Bəzən cədidçilərə demokratik ziyalılar da qoşulurdu, lakin onların siyasi cəhətdən cədidçilərlə yaxınlığı yox idi. Məsələn, H.H.Niyazini, S.Aynini, A.Qədirini və başqalarını göstərmək olar. Adları qeyd olunan və olunmayan o dövr yaradıcılarının ümdə vəzifəsi xalqının gözünü açmaq – maarifləndirmək, elmə-ədəbiyyata marağı gücləndirmək və beləliklə, xalqının dünyaya baxışını zənginləşdirmək idi. Hər kəs öz sözü, qələmi ilə bu ideyalarını həyata keçirmək əzmində idi. Bunun adını isə nə qoyurlarsa qoysunlar, Abdulla Qədirinin gənclik yaradıcılıq dövrü məhz belə zamana təsadüf etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o, elə bir ailədə, əhatədə doğulub böyümüşdü ki, kifayət qədər formalaşmış dünyagörüşü var idi. Həyatın hər üzünü görmüş və təfəkküründə saf-çürük etməyi bacarırdı. Abdulla Qədirinin "Millətimə", "Bizim vəziyyət" şeirləri məhz bu ruhdan doğmuşdur. "Əxlaqsız" (1915) adlı nəsr əsəri 1916-cı ildə "Türkünstan vilayətinin qəzeti"ndə dərc olunmuşdu. Bu əsərdə yazıçı mülkədar oğlu Saqdullanın timsalında gənc ticarətçilərin nöqsanlarını, onların əxlaqsız, məhvə məhkum həyat tərzlərini açıb göstərərək ifşa etmişdir.

Elə həmin illərdə yazdığı "Bədbəxt adaxlı" dramında isə yazıçı israfçılığı, bədxərcliyi ifşa etmişdir. Əsərdə mülkədarın yanında işləyən kasıb gəncin faciəli taleyi təsvir olunur. Bu gənc adaxlıdır, öz məsrəfinə uyğun olmayan böyük toy ziyafəti təşkil edir, bununla borca düşür və borcunu ödəyə bilmədiyi üçün özünü öldürür.

Əsər əldə olunan afişaya görə, yazıldığı tarixdə yerli teatr xadimləri tərəfindən səhnələşdirilibmiş.

Yazıcının qələmə aldığı mövzular onun həyatda tez-tez gördüyü və şahidi olduğu hadisələrdir. Abdulla Qədiri Özbəkistanda nəşr olunan ilk satirik jurnalın – "Müşüm" ("Yumruq") jurnalının banilərindən və fəal müəlliflərindən biri olmuşdur. O, gördüklərini gah satirik yolla, gah da faciə şəklində qələmə almışdır. Sovet hökuməti Özbəkistanda qurulandan sonra cədidizm aradan götürüldü. Lakin milli azadlıq mübarizəsi, vətənsəverlik, millətçilik duyğusu elə bir şeydir ki, onun başqa adı olmur. Müxtəlif cərəyanlar, təşkilatlar, siyasi quruluşlar ötüb keçə bilər, amma qanla, təfəkkürlə doğulan millətçilik duyğuları ölməzdir. İllahdakı hürlüksevər türk soylarından olub Turan məfkurəsinə, Türkünstan idealına tapınanlar nəslindən olasan.

İnqilablar, cəmiyyət dəyişiklikləri Abdulla Qədirinin dünyagörüşündə böyük dönüş yaratmışdır. O, mətbuatda çox tez-tez dərc olunurdu. 1919-22-ci illərdə yazdığı felyetonlarını, hekayələrini "İştirakiyun" ("Kommunist") və "Qızıl bayraq" qəzetlərində, "İnqilab" jurnalında çap etdirirdi. 1922-ci ildə "İnqilab" jurnalında "Mənim atam bolşevikdir" əsəri dərc olunmuşdur. 1923-cü ildə isə "Müşüm" dərgisində çalışmağa başlamışdı. Hekayələrini, felyetonlarını, məqalələrini "Culqunbay", "Dunbul", "Ciyən", "Sovrunbay", "Ovsar", "Dumbulnisə" və başqa gizli imzalarla nəşr etdirən Abdulla Qədiri alverçiləri, kəndxudaları, ikiüzlü çinovnikləri, bürokratları, qadın azadlığı əleyhinə olanları, maarifçiliyin düşmənlərini tənqid atəşinə tutur, xalqını yeni günə, işıqlı, ziyalı sabaha çağırırdı. O, öz yazıçı, ziyalı təfəkküründən doğan bu arzularını qələmə almağa çalışırdı. Buna görə də onun satirik janra müraciət etməsi, bu janrda yazmağı bacarması daha uğurlu cəhd idi. Çünki az sözlə böyük məna, böyük mətləblər açırdı. Yumorla, gülüşlə eybləri göstərmək, oxucu əhatəsini genişləndirmək digər ölkələrin də ədəbi üsullarından biri idi. Onun xalq aforizmlərinə, özbək folkloruna müraciət etməsi təbii hisslərdən doğurdu.

"Mənim tərcümeyi-halım" hekayələr silsiləsindən olan "Kalvayı Məhzum", "İnadçı Taşpulat nədən danışır" və "ğarvon xala nədən danışır" hekayələrində yazıçı öz obrazlarını satirik dillə ifşa edir. Yazıçı istər Kalvayı Məhzumun, istərsə də işsiz, gücsüz, avara Taşpulatın - qəhrəmanlarının daxili dünyasını satirik-psixoloji təhlil vasitəsilə açıb tökür.

Satirik hekayələrində obrazlarını psixoloji cəhətdən son dərəcə güclü təsvir edən müəllif bir yazıçı kimi özü də qələmini möhkəmləndirir. Real həyatdan götürdüyü obrazlarını bədii ifadələrlə oxucusuna tam şəkildə açır. Bütün bunlar, əlbəttə, yüksək yazıçı təxəyyülündən, qabiliyyətindən, istedadından irəli gəlsə də, eyni zamanda, onun həyatı gözəl dərk etmə, insan xarakterini olduğu kimi təhlil etmə bacarığındandır. Təbii ki, bədii yaradıcılıq xalq qəlbinə, xalq ruhuna yaxın olmalıdır. Oxucu əsəri oxuyarkən, əhatəsini, lap özünü, yaşadığı cəmiyyəti, hökm edən qanun-qaydaları, haqsızlıqları, narazılıqları orada görsün və qəlbinə doğma-həmdəm, həmfikir sansın, sirdaş bilsin. Abdulla Qədiri 1924-25-ci illərdə Moskvada B.Y.Bryusov adına Ali Bədii Ədəbiyyat İnstitutunda təhsilini mükəmməlləşdirmişdir. Satirik fikirləri ilə qələmini möhkəmləndirən yazıçı "Ötən günlər" adlı romanını 1922-ci ildən hissə-hissə çalışdığı "İnqilab" jurnalında dərc etdirirdi. Bu əsərini Abdulla Qədiri 1925-ci ildə ayrıca kitab şəklində çapdan buraxdırmışdı. Əsər 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissə 23, ikinci hissə 17, üçüncü isə 16 hekayətdən (cəmi 56 hekayət) ibarətdir. Burada XIX əsrin I yarısında özbək xalqının həyatı təsvir edilmişdir. Əsərin başlanğıcında yazıçı "Müəllifdən" adlı giriş sözündə qeyd edir ki, "biz yeni əsrə qədəm qoymuşuq və bütün ölkəni yeni yolla getməyə çağırıram. Yazıçılar müxtəlif janrlarda – roman, hekayə və şeir olsun, yeni yaradıcılıq nümunələri yaratmaq əzminə dolublar. Öz dövrümüzün "Tahir və Zöhrə"sini, "Fərhad və gəlin"ini, "Bəhram Gur"unu və "Dörd dərviş"ini yazmalı, yaratmalıyıq. Bu mənada "Ötən günlər" romanı ilk cəhddir. İstənilən işdə ilk addımda zəiflik, çatışmamazlıq olur. Təcrübə artdıqca həmin çatışmazlıqlar görünür, dolğunlaşdırmağa çalışırsan. Bu fikri bəyənərək, amma təcrübəsizliyimə də qulaq asmayaraq, gücümü sınağa can atdım. Deyirlər ki, nəyi isə yeni başlayırsansa, keçmişinə nəzər sal, onda uğur qazanmaq mümkündür. Ona görə də mən keçmişdən, yəni ötən günlərimizdən, axırcı xanlıq dövrünün - tariximizin çirkin və qara günlərdən yazmağa başladım" [4, s.6].

1928-ci ildə Azərnəşrdə nəşr olunan "Ötən günlər" kitabının giriş hissəsində əsəri ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən, milliyyətçə özbək olan, amma Bakıda yaşayıb – yaradan Xəlil Səid Xocayev yazmışdır: "İndiki Özbəkistan Cümhuriyyəti Türküstan ölkəsinin ən zəngin qismindən təşkil edilmişdir. Buradakı xalq inqilaba qədər başqa millətlər kimi Rusiya çarlığı, Rusiya kapitalist yumruğu altında hüquqdan məhrum bir halda yaşamışdır. Zəhmətkeşlər, kəndçilər əski xanlıqlar dövründə nə qədər elmdən, mədəniyyətdən məhrum halda yaşamışdırlarsa, çarlıq dövründə də eyni halda qalmışlar. İnqilaba qədər Türküstan xalqının (tam mənasıyla) mətbuatı yox idi. Olan mətbuat da çar hökumətinin təşviqatçısı idi. Özbək ədəbiyyatı tarixində birinci olaraq həyatı, tarixi roman – özbək ictimaiyyətini, özbək xalqının yaşayışını özündə əks etdirən bir əsər yazılmışdır və bununla da özbək ədəbiyyatında yeni bir dövr açılmış oldu. Əsərin müəllifi Özbəkistanın mahir yazıçılarından olan Abdulla Qədiri (Culqunbay) zamanının adamlarındandır, ancaq proletar ideologisi ilə hələ ki, yoxsulmuş, proletar dünyasına qarışmamış ziyalılardandır. O, mədrəsədə oxumuş, bir neçə zaman qulluqçu sifətilə ticarət işlərilə məşğul olmuş, inqilabdan sonra "Müştüm" jurnalında "Xəlvət məxsum", "Taşbulax Təcən" imzaları altında nəşr olunan yazıları ilə mətbuat aləmində tanınmışdır. Ancaq yenə milli ruhdakı ziyalıların sırasındadır. "Ötən günlər" in qiyməti keçmiş xanlar dövründəki qanlı faciələri, başkəsmələri, hakimiyyət uğrunda çarpışmaları təsvir etməsindədir. Mühərrir bu əsərində keçmiş, unudulmuş günləri gözümüzün qabağında canlandırır. Əsər nəfis özbək ədəbiyyatının birinci romanlarından sayılır: əsərdə bir tərəfdən özbək həyatı, qadınların, qızların yaşayışı, onların yumşaq təbiətləri, sədaqətləri, şirin ədaləti təsvir edilərkən, ikinci tərəfdən də onların kişilərin təhəqqümü altında qul kimi ömür sürdükləri, ailə içindəki çarpışmaları nəfis surətdə göstərilir. Romanın zəif

cəhətləri də vardır. Azərbaycancaya çevirdikcə belə yerlər mümkün olduqca qısaldılmış, əsəri mahir qələmlə yazılmış bir roman siqlətinə salmağa çalışılmışdır. ...Əsərin üslubu özbəklərin səciyyələrini tamamilə əks etdirir. Uslub təmkinli, ... qəhrəman ən təhlükəli dəqiqələrdə belə vüqarını itirməz, qanlı mücadilələrdən sonra belə soyuqqanlılığı saxlar. Sirrini kimsəyə söyləməz. Qəhrəman özbək xalqının bütün səciyyələrini özündə toplayan bir özbəkdir. Əsər realist, bəzi yerdə də naturalistcəsinə yazılmışdır. Buna görə də “realist məsləki özbək ədəbiyyatına bu əsər ilə girir” demək olur. Abdulla Qədiri özbəklərin Mirzə Fətəlisi sayıla bilər. Bu roman Özbəkistanda hər savadlı vətəndaş tərəfindən sevilə-sevilə oxunmaqdadır. Özbəkistan nəşriyyat dairəsi tərəfindən üç dəfə çap edilmişdir. Özbəkistan və Azərbaycan əməkçilərini bir - birilərinin həyat və yaşayışları ilə tanışdırmaq üçün bu əsərin nəşri lazım bilindi. Özbəkistan Quralar bayrağı altında mədəni tərəqqidə çox irəli getmişdir. Bununla bərabər özbək xalqının həyatı ilə tanış olmaqda bu roman bir neçə yollar açacaqdır” [4, s.3-4].

Tarixi roman janrında əsər yazılması özbək ədəbiyyatında yenilik idi. Romanın ilk fəslində əsərin qəhrəmanı Atabəy Mərgilan şəhərində tacir oğlanlarla görüşür. Söhbət əsasında gənc tacirlər ailə məsələlərindən danışmağa başlayırlar. Atabəy ümumilikdə qəbul olunmuş dədə-baba adətinə zidd olaraq, ailə qurarkən iki gəncin sevgisini əsas götürür. Nikah bağlayan gənclər ata-analarının dedikləri ilə yox, öz istəklərini həyata keçirməlidirlər. Evlənen gənc aldığı qızı qul yox, sevgilisi, əzizi kimi qəbul etməlidir. Ancaq bu şərtlər daxilində ailə həyatında xoşbəxtlik hökm sürə bilər. Elə cəmiyyətdə də belədir. Əgər qarşılıqlı münasibət, düzgünlük yoxdursa, ailə həyatında da, cəmiyyətdə də xoşbəxtlik tapmaq çətindir. Müəllif sonralar yazardı ki, "Ötən günlər"i yazarkən qarşımda həmişə oxucularımı hiss etmişəm. Ona görə də var gücümlə çalışmışam ki, yeni həyat xalqının qəlbinə yatsın, ona ürəkdən bağlansın [3].

Bu əsərdə iki gəncin Atabəy və Gümüşün faciəli məhəbbətləri nəql olunur, feodal dövrünün, epoxasının başa çatması yazıçı dili ilə bildirilir. Roman qəhrəmanları üsyan-kardırlar, amma tək də deyillər. Onların macəralı taleyi ilə müəllif feodal xanlıqlar quruluşunu dağıldığını açıb göstərmişdir. Romanda ziddiyyətin mərkəzində – ata və gənc oğul Atabəyin – arasındakı söhbət dayanır. Ata oğlunu, – adət-ənənəyə uyğun olaraq, köhnə ailə ənənəsinə, patriarxal quruluşun adətlərinə görə, tanımadığı, sevmədiyi bir qızla evləndirmək istəyir. Oğul Atabəy isə bir başqasını – Gümüşü sevir. Atabəy və onun sevdiyi Gümüş obrazları özbək ədəbiyyatında yeni hadisədir. Atabəy-varlı ailənin övladı, təhsilli, həyatı dərk edən, düzgünlüyə qətiyyətlə can atan bir gəncdir. Sevimli Gümüşünə yaraşır. O da yaxşı tərbiyə almış, təhsilli, təbii hissiyyatı güclü, gözəl və qaynar təbiətli bir qızıdır. O da Atabəyi dərin məhəbbətlə sevir. Amma bu istək onun bədbəxtçiliyidir, çünki köhnə adətlərə görə, onun hiss və fikirlərini dinləyən, ona qulaq asan yoxdur. Öz xarakterinə, daxili dünyasının gözəlliyinə və alicənablılığına görə Gümüş anası Aftab xanıma borcludur. O da özbək qadınlarına xas olan xeyirxah arzularını həyata keçirmək məqsədindədir. Aftab xanım ağıllı, sakit təbiətli, sevimli ana, həqiqətsevər insan və bacarıqlı evdar qadındır. Bütün bunlarla belə, Aftab ana köhnə adətlərin əsiridir – o, ərinin bütün tapşırıqlarını canı-dildən yerinə yetirir, onun təsirindən asılıdır və onun bütün fikirləri ilə hesablaşmalıdır.

Bu əsərin aktuallığı və müasirliyi ondan ibarətdir ki, yazıçı öz xalqının ağır, tarixi keçmişini təsvir etməyinin əhəmiyyətini başa düşür, bunları mərkəzi xəttə saxlayaraq yalnız uzaq tarixi xatırlamaq yox, xalqının tarixi taleyinin inkişafına, tərəqqisinə, irəliyə doğru getməsinə çalışmışdır. Abdulla Qədiri tarixi mövzuya müraciət edərkən yazıçı kimi onun əsas yaradıcılıq məharəti ondan ibarət olmuşdur ki, o, öz xalqının dözümlünü, əməksevərliyini, qəhrəmanlıq tarixini, xalqının öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda

mübarizəsini açıb göstərməyi bacarmış və elə bu keyfiyyətlərlə də müasir dövrdə qarşıya çıxan problemləri həll etməyin mümkünlüyünü oxucusuna açıqlamışdır.

Abdulla Qədirinin 1928-ci ildə yazdığı ikinci romanı "Mehrab əqrəbi" (Xudayarxan və Mirzələrin həyatından tarixi roman) əsəridir. Əsər ilk dəfə 1929-cu ildə Daşkənddə nəşr olunmuşdur. Abdulla Qədiri (Culqunbay) əsərin giriş hissəsində "Romanın mövzusu barədə" başlıqlı qeydində (Daşkənd. 05. 02. 1928-ci il) yazmışdır: "Türküstan feodallarının axırını nümayəndəsi Xudayarxanın öz ehtirasları yolunda dehqanların və yoxsul sinfinin mənafeyini qurban verməsi, məmləkətin gəlin-qızlarını xan hərəmxanasının kənizinə çevirməsi, buna qarşı çıxanlara isə amansız divan tutması - romanın əsas mövzudur. Xudayarın bu yolda birinci istinadgahı olan üləmaları, onların əhvalı - ruiyyəsinə, əxlaqını, mədrəsə və ailə həyatını, zalımlıqlarını son dərəcə kiçik bir kitabın imkanı daxilində qələmə alıram. Bunlar mənim romanımın mənfə qəhrəmanlarıdır. Bu qara qüvvələrin qarşısında məzlum sinfin nümayəndələri ruhanilərə, xan üsuli – idarəsinə qarşı səsinə ucaldan əxlaqlı və bir-birini müdafiə etməyə hazır olan vicdanlı zəhmət adamları, yoxsullar dayağıdır. Mən romanın müsbət qəhrəmanlarını təsvir edəndə əlbəttə, onları olduqları kimi qələmə almağa çalışmış, heç nəyi şişirtməmiş, tarixi həqiqəti təhrif etməmişəm. Onların xana və onun nöqərlərinə münasibətləri, xan zülmünə qarşı etirazları əlbəttə ki, kortəbii olmuşdur, bunu başqa cür göstərmək, hadisəni şişirtmək düzgün olmaz və kitabın dəyərini aşağı salardı. İki sinfin – hakim və məhkum siniflərin ziddiyyətlərini təsvir etməyə, zamanın tarixi və etnoqrafik əlamətlərini verməyə, xan hərəmxanasını və arvadlarını, zənci qadınlarını, özbəklərin məişətini, xalqın özünəməxsus yumorunu, satira meylini, özbək qadınlarının istedadını, onların öz hiss və düşüncələrini şairanə tərzdə ifadə etmək bacarıqlarını hazır cavabların yarışını göstərməyə çalışmışam. Bundan əlavə romanda bir çox başqa şeylər də vardır ki, bunlar oxucunun diqqətindən yayınmayacaqdır" [12, s.194].

Bu əsərdə müəllifin qeyd etdiyi kimi, Türküstan dünyasının iki əsrlik sosial və mədəni həyatı olduğu kimi – realistik üslubda əks olunmuşdur. Türküstanın real tarixi həyatı güclü yazıçı müşahidəsi ilə hərtərəfli şəkildə açılib göstərilmişdir. Tarixi həqiqətlər – baş vermiş hadisələr və qəhrəmanın xarakteri çox səmimi, aydın şəkildə təsvir edilmişdir. İnsanın şəxsiyyət azadlığı, fikir müstəqilliyi, gənclərin saf məhəbbəti bədii təsvir və ifadələrlə müəllif qələmində uğurlu işlənmişdir. Abdulla Qədiri "Mehrab əqrəbi"ndə xalqın feodal həyat tərzini, hökm sahiblərinin iç xüsusiyyətlərini, dini rəhbərlərin fıtvasını, feodal qanunlarının yazılmış və yazılmamış ziddiyyətlərini, xalq adət – ənənələrini, el tənə – qınağını olduğu kimi təsvir etməsi özbək nəsrinin bədii imkanlarının geniş olmasına sübutdur. Əsərin əsas xüsusiyyətlərindən biri müəllifin özbək xalqının tarixi, milli düşüncə və həyat tərzini, dövrün koloritini, qəhrəmanın xarakterik xüsusiyyətlərini olduğu kimi aydın və düzgün təsvir etməsidir. Məhz bu novatorluğu ilə o, ilk özbək tarixi nəsrinin banisi kimi nüfuz qazanmışdır. Real ənənələrə söykənərək psixoloji təhlillə qəhrəmanın mədəni dünyasının zənginliyinə varmış, onun xarakterindəki dinamik inkişafı göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Bütün bu deyilən – yazılan məsələləri yazıçı təmtəraqsız şəkildə qəhrəmanları – Ənvər və Rəna adlı obrazlarının taleləri timsalında olduğu kimi göstərmişdir. Rəna – dini təhsillə yanaşı, gərc mütəfəkkirlərini oxuyub öyrənən, poeziyanı könül rübabı bilən, hərdən özü də şeirliyyət dünyasından misralar düzüb-qoşan, həyatı dərk edən, yüksək əxlaq, mədəniyyət sahibi olan gözəl qızıdır. O, əsərin digər qəhrəmanı olan Ənvəri dərin məhəbbətlə sevir. Ənvər isə dostluqda sədaqətli, xeyirxah, həqiqəti sevən bir gənclərdir. Rəna incə qəlb ilə Ənvəri məhz belə olduğu - təsvir etdiyimiz kimi görür və ona qəlbən bağlanır. Ənvər ağır həyat tərzini keçirsə də, amma ağılı, fərasəti, istedadı, qabiliyyəti, əməksevərliyi ilə özünə mövqe

qazana bilir – o, əsərin digər qəhrəmanı Xudayar xanın sarayında mirzə, az keçməmiş isə baş mirzə olur. Ənvər saray mühitində, zalım, qəddar, zülmkar, iyrənc nəfslili Xudayar xanın saray mühitində xarakterini dəyişmir. Əksinə, xalqının ağrı – acılarına şərik olur, insani münasibətdə xeyirxahlığını, alicənablığını qoruyur, ləyaqətli, şərəfli insanların haqqını müdafiə edir. Xan üsul – idarəsinə baş əyməyən, onun yazılmamış qanunlarını tanımayan Ənvər saray fitnəkarlığının qurbanına çevrilir. Sevdidi Rənaya xan elçi göndərir. Lakin o, bu haqsızlığa dözmür və biri – birini sevən gənclər - Ənvər və Rəna baş alıb qaçirlar – öz sevgilərini qorumaq, məhəbbət dünyalarını qurmaq, yaşatmaq üçün.

Əsər, ümumiyyətlə, çox maraqlı təsir bağışlayır. Real həyat nağılıdır. Zülmkarlar ilə ağıllı insanlar mübarizəsi – həyat mücadiləsinin bir səhifəsidir. Müəllif bu səhifəni böyük ustalıqla yazmağa nail olmuşdur ki, əsər öz üslubu və əhəmiyyətli təsiri ilə aktuallığını indiyəcən saxlaya bilmişdir. “Mehrab əqrəbi” əsəri Y.Məmmədov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq 1970-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında nəfis şəkildə nəşr olunmuşdur. Kitabda “Abdulla Qədri” adlı məqalədə yazıçı haqqında qısa bioqrafik məlumat yazılmışdır.

Abdulla Qədirin romanları - nəsr yaradıcılığı özbək sovet ədəbiyyatında yox, o vaxtkı SSRİ-nin bütün xalqlarının ədəbiyyat aləmində böyük şöhrət qazanmış və milli ədəbi xəzinənin ən qiymətli əsərlərindən nümunələr kimi dəyərləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, Həmzə Niyazinin dramlarında, Abdulla Qədirinin romanlarında, Aybək, Kamil Yaşen, Abdulla Qəhharın əsərlərində faciəli hadisələr və ziddiyyətlər, mürəkkəb həyat lövhələri, xalqın ağır yaşayışı dərin və bədii ifadələrlə təsvir edilmişdir. Abdulla Qədri, Abdulla Qəhhar, Aybək və bu janrın digər görkəmli nümayəndələrinin romanlarındakı novatorluq, günün problemlərini açıb göstərmə cəhdi, həyatı hadisələrlə süjetlərin qurulması, müxtəlif üsulların fərqlənməsi yeni milli ədəbiyyatın inkişafında böyük hadisə idi.

Tarixi mövzularla yaradıcılıq təcrübəsini zənginləşdirən görkəmli yazıçı Abdulla Qədri növbəti irihəcmli əsərini “Abid Kətmən” povestini müasir mövzuya – 30-cu illərdə Özbəkistanda kənd təsərrüfatında kollektivləşmə məsələlərinə həsr etmişdir. Ümumiyyətlə, o, bu mövzuda xeyli oçerk və hekayələr dərc etdirmişdir. “Abid Kətmən” povesti 1934-cü ildə nəşr olunmuşdur. Müəllif bu əsərdə inqilaba qədərki qışlaqlarla (kəndlərlə) kollektivləşmə dövrünün qışlaqları arasındakı ziddiyyətli məqamları göstərmişdir. Povestdə “Çetan” adlı kolxozun yaradılma tarixi, bu işdə ortabab kəndli Abidin fəaliyyəti qələmə alınmışdır. Bundan başqa, əsərdə yaddaqalan obrazlardan biri kimi kolxoz quruluşunda fəal iştirak edən Berdi Tatar və molla Xətib, molla Möhsün kimi mənfi tipləri göstərmək olar. Mənfi obrazları yazıçı ustalıqla satirik səpkidə işləmişdir.

“Girvanlı Mollabay ağa” oçerki ədəbi aləmdə böyük əks-səda ilə qarşılanmışdı, ədib, eləcə də digər hekayə və oçerkləri ilə özbək ədəbiyyatı tarixinə böyük xəzinə bəxş etmişdir. Özbək ədəbiyyatşünas alimi İzzət Sultanov yazır ki, “Abdulla Qədri özbək ədəbiyyatına ildırım kimi daxil oldu, sanki gur Şimşək işığı idi, – hamının diqqətini özünə cəlb etdi”. Qazax yazıçısı Muxtar Ayezov bu sözlərin təsdiqi kimi qeyd edir ki, “bizim gənclik Abdulla Qədirinin romanlarından bəhrələnirdi. Onun insan xarakterini ustalıqla təsvir etməsinə heyran olurduq, insanın coşqun hisslərini bizə çatdırırdı və öz qəhrəmanlarını bizə dərinlən sevdirdi” [12, s.197]. Özbək ədəbiyyatında roman janrının banisi kimi məşhurlaşan Abdulla Qədirinin əsərləri – yaradıcılığı şərqin bir çox, eləcə də keçmiş SSRİ-nin bütün respublikalarında yayıldı və sevildi.

Bu əsərlərin başlıca cəhətlərindən biri də qoyulan problemin mürəkkəbliyi və geniş əhatədə dərin təhlilidir. Abdulla Qədiridən sonra bir çox özbək yazıçıları əməkçi insanların yeni-yeni tərəflərini açmış, özbək nəsrinə böyük nüfuz qazandırmışdır. Aybəkin ro-

manlarındakı dərin lirizm, Əsəd Muxtarın yaradıcılığındakı daxili drammatizm, Səid Əhmədin gülüş dolu yumoru, Həmid Qulamın ziddiyyətli, dramatik təsvir üslubu və obyektivliyi, Adil Yaqubovun psixoloji drammatizmi, şöhrətin ictimai-publisist məzmunlu təhlilləri, Rəhmət Feyzinin sənədli publisistikası, Mirmöhşünün əyləncəli süjetləri, Pirmingül Qədirovun mənəvi-psixoloji təhlili imkan verir deyək ki, özbək romanı böyük inkişafa nail olmuşdur. "Bizim gələcək nəsillərə əmanətimiz ədəbiyyat nəzəriyyəsinə və onun tarixinə sahib olmaq, klassikləri öyrətməkdir" [12, s.198] – bu qeydlər yazıcının vətəndaş ehtiramı ilə gəncliyə qayğıkeşliyidir.

Nəvai, Həməzə, Aybək, Abdulla Qədiri, Qafur Qulam, Zülfəyyə, Kamil Yaşen və digər özbək yazıçıları və şairləri bir çox ölkələrdə geniş oxucu kütləsi qazanmış, hətta yaradıcılıqları haqqında tədqiqat materialları yazılmış, nəşr olunmuşdur [12, s.198]. Abdulla Qədiri dünya klassiklərinin yaradıcılığına yaxından bələd idi. O, rus ədəbiyyatının klassik nümunələrini özbək dilinə çevirməklə yanaşı, rusca-özbəkçə lüğətin müəllifidir. Professor İzzət Sultanovun yazdığına görə, Abdulla Qədirinin yaradıcılıq dövründən çox illər ötüb. Özbək ədəbiyyatı böyük və məhsuldar bir dövr yaşamışdır. Özbək əsərləri şöhrət qazanaraq dünyanın çox ölkələrinə yayılmışdır. Amma A.Qədirinin real həyatdan götürərək yazdığı tarixi romanları özbək nəsr tarixində dərin iz qoymuş və öz bədii dəyərinə hələ də itirməmişdir.

Abdulla Qədirinin "Ötən günlər" tarixi romanı nəşr olunduğu vaxtdan böyük şöhrət qazanmış və o vaxtkı SSRİ-nin bütün respublikalarında, xarici ölkələrdə bu əsər tərcümə olunaraq yayılmışdır. Əsərdə, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, özbək xalqının milli xüsusiyyətləri, adət-ənənəsi, keçmiş barədə maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür.

"Ötən günlər"-i Xəlid Səid Xocayevdən sonra yazıçı İshaq İbrahimov yenidən tərcümə edərək 1960 ("Uşaqgəncnəşr"), 1979 və 1987-ci illərdə ("Gənclik") nəşriyyatında çapdan buraxdırmışdır. Son hər üç buraxılışa tərcüməçi "Abdulla Qədiri" adlı giriş sözü əvəzinə yazıçı haqqında qısa bioqrafik məlumat da yazmışdır.

Özbək ədəbiyyatşünasları, tənqidçiləri, tədqiqatçıları Abdulla Qədirinin həyat və yaradıcılığına diqqətlə yanaşmış, haqqında kifayət qədər çoxlu məqalələr, elmi-tədqiqat materialları yazmış, kitablar nəşr etdirmişlər. Bu sırada özbək professoru İzzət Sultanovun adını xüsusilə qeyd etmək istərdim. "Özbək ədəbiyyatı tarixi" adlı 3 cildlik dərslikdə də Abdulla Qədirinin həyat və yaradıcılığına xüsusi yer ayrılmış və yüksək dəyərləndirilmişdir. Özbək nəsrinin görkəmli nümayəndələri Abdulla Qədiri, Abdulla Qəhhar, Aybək kimi nasirlərin yaradıcılıq təcrübəsində olduğu kimi, müasir özbək nəsrində də şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor janrının fəlsəfi ideyaları ilə sıx bağlıdır. Abdulla Qədirinin hər iki şöhrətli əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq dəfələrlə nəşr olunsa da, təəssüf ki, hələlik ədəbiyyatşünaslığımızın özbək ədəbiyyatı fəslində görkəmli yazıcının həyat və yaradıcılığını tam əhatə edən tədqiqat və təhlillər azdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

1. Almaz Ülvi Binnətova. Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, Qartal, 2008. – 334 səh.
2. Almaz Ülvi Binnətova. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr, yol qeydləri). – Bakı, "Elm və təhsil". 2016. – 316 səh. [səh.62-83]
3. Xəlilov Pənəh. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II hissə. – Bakı, Maarif, 1977. – 360 səh.
4. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərc.ed. X.S.Xocayev). – Bakı, Azərnəşr, 1928. – 234 s.
5. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərc.ed. X.S.Xocayev). – Bakı, Azərnəşr, 1929. – 101 s.
6. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərc.ed. İ.İbrahimov). – Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1960. – 391 s.

7. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərc.ed. İ.İbrahimov). – Bakı, Gənclik, 1979. – 342 s.
8. Qədiri Abdulla. Ötən günlər (tərc.ed. İ.İbrahimov). – Bakı, Gənclik, 1987. – 336 s.
9. Qədiri Abdulla. Mehrab əqrəbi (tərc.ed. Y.Məmmədov). – Bakı, Gənclik, 1970. – 264 s.
10. Qədiri Abdulla. Ötən günlər / tərc.ed. X.S.Xocayev. – Bakı, Azərnəşr, 1928. – 234 səh.
11. Karim B. Abdulla Kodiriy: tankid, taxlil va talkin. – Toşkent, Fan, 2006. – 232 bet.
12. Назаров Р. Узбекский роман и современность. – Taşkent, 1975.
13. Кадыри Абдулла. Минувшие дни (предис. И. Султанов). – Т.: “Худ. лит.”, 1958.
14. Кадыри Абдулла. Алтарь следа скарпиона. (предис. Л. Климович). – М., “Худ. лит”, 1964.
15. История узбекской советской литературы. (V т. 1917–1985). – Т.: Фан, 1988. – 250 с.
16. Страницы Азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей (сборник). – Баку, Елм, 1985. – 276 стр.